

TANULMÁNYOK

Dr. ERDŐ JÁNOS

SCHWEITZER ALBERT ETIKÁJÁNAK ALAPELVEI

Albert Schweitzer a 20. század kiemelkedő személyisége. Gyakran nevezték prófétának, aki utat készít a holnap világának. 1875—1965 között feszült hosszú, eredményekben gazdag életútja. Sokoldalú tudós volt: teológus, filozófus, etikus, orgonaművész, orvos, író — egyszemélyben. Gondolkodását befolyásolta kora kultúrájának válsága és gyökeres átalakulása, valamint a szenvedés, amit látott és tapasztalt. Az élet és az emberiség elkötelezettje életrajzi megemlékezésében így vall önmagáról: „Életem, kívülről nézve, kalandosnak tűnhetik, a valóságban egészen egyszerű [. . .]. Jézus életéről¹ és Bachról² írt könyveim sikere után barátaim azt várták tőlem, hogy az egyetemi tanári vagy művészi pályát választom. Nagyon meglepődtek és csalódtak, amikor 1905 őszén közöltem velük, hogy orvostudományt szándékszem tanulni, hogy majd mint orvos dolgozhassam Nyugat-Afrikában“. 1913-ban kezdi meg orvos-misszionáriusi munkáját Lambarene kerület bennszülöttei között. „Örömmel és meglepetéssel fedeztem fel — mondja Schweitzer —, hogy az orvosi gyakorlat mellett tudományos munkámat és a zenét is folytathattam. Most kettős életet élek. Időm kétharmadát mint orvos a Lambarene-i kórházban töltöm, egyharmadát pedig tudományos munkáimra fordítom, melyeket szeretnék befejezni, ill. Európa-szerte Bach orgonahangversenyeket tartok.“³

A keresztény élet értelmét az emberszeretetben és a másokért való cselekvésben határozta meg. Vallotta, hogy a példaadásnak nagyobb ereje van, mint minden szónak és dogmának: „A példa nem a másokat befolyásoló fő dolog. A példa az egyetlen dolog.“ Gondolkodásában és cselekedetében radikális volt: teológiában, filozófiában, etikában, zenében a gyökerekig ment vissza. Elválasztó korlátokat nem ismert élet, gondolat és hit között, sem elvont különbséget vallás és erkölcs között. Élete a hite volt, és hite az élete.

Vallomása szerint mély vallásos tapasztalatai voltak: ezek indították el életútjára, és ezekhez hűséges maradt. Teológiai alapállása a Jézussal való személyes hitbeli kapcsolatok és a „konzekvens eszkatológia“ volt. Schweitzer szerint Jézus hitte, hogy önfeláldozása szükséges Istenországa megvalósításához. Az evangéliumokban Istenországát és a szeretet parancsát emeli ki, hirdeti és éli. Tanítványait és követőit az Istenországába való bemenetelre készíti elő. A Hegyi beszéd, a Nagy parancsolat

ennek az előkészületnek etikája.⁴ Életszemléletét az etikai miszticizmus határozta meg.

1. Schweitzer etikája Jézus erkölcstanának filozófiai kifejezése egyetemes formában. Élet- és emberközpontú etikát hirdet, mely feleletet kíván adni arra a kérdésre, hogy Jézus követője, ill. a nem-keresztény hogyan találja meg a helyes kapcsolatot az embertársaival és a világgal.

Erkölcsei vizsgálódásának kiindulópontja az *életakarát*, az élethez való ragaszkodás, amelynek felismerésére az értelem segítségével jutott. A természet világában az életakarát könyörtelen harcban nyilvánul meg: élet — élet ellen küzd, egymásnak szenvedést és halált okoz. A különböző teremtmények létük fenntartása érdekében mások életét elpusztítják és gyakran a legértékesebb élet a legértéktelenebb élet áldozata lesz. Az életakarátban végső fokon az „egyetemes életakarátot“, Istent tapasztaljuk, aki a világban, mint teremtő akarát, önmagunkban pedig, mint erkölcsi akarát és szeretet nyilvánul meg.⁵

Az életakarát erkölcsi szempontból elégtelen, kiegészítésre szorul. Sok vizsgálódás és belső vívódás után 1915 szeptemberében jutott el az életakarátot kiegészítő: az *élet iránti tisztelet* felismerésére és megfogalmazására. Erről az eseményről a következőkben emlékezik meg.

„Hónapokon át éltem állandó belső feszültségben. Szüntelenül a világ és az élet igenlésének lényegével, etikájával meg mindazzal foglalkoztam, ami mindezekben közös, de minden különösebb eredmény nélkül. Gondolataimnak ez az összpontosítása még a kórházban végzett mindennapi munkám közben sem szünetelt. De egyre csak olyan sűrűségben bolyongtam, amelyben nem találtam utat. Olyan vaskaput döngtettem, amely nem nyílt meg előttem. Ebben az állapotban egy hosszabb hajóutat kellett megtennem [az Ogowe folyón]. A homokzátonyok között fáradtságosan átvergődve lassan vánszorogtunk felfelé. En az uszály fedélzetén ültem s messze jártak gondolataim. Az erkölcs alapvető és egyetemes fogalmának meghatározásával küszködtem, amit még egyik filozófiában sem találtam meg. Egyik lapot a másik után írtam tele összefüggéstelen mondatokkal, csakhogy a kérdésre összpontosítsak. A harmadik nap estéjén, amikor naplementekor éppen egy csapat víziló mellett haladtunk el, anélkül, hogy sejtettem vagy kerestem volna, nagy hirtelen felötlött bennem az *élet tisztelete* kifejezés. A vaskapu ezzel megnyílt, s a sűrűségben láthatóvá vált az ösvény.“⁶

2. Schweitzer etikájának *első alapelve az élet tisztelete*, mely lényegében tiszteletadás az élet végtelensége és szentsége előtt, elkötelezettség és szolidaritás az étellel, az ember közössége minden étellel még akkor is, ha az külsőleg a miénktől különbözik. Az élet iránti tiszteletben a lét legmélyebb fogalmát: az Életet érzük el, s ezáltal a rajtunk kívüli létezés beleáramlik a mi létezésünkbe. Más szóval: az egyetemes életakarát vonzásában élünk.

Amint az ember engedelmeskedik az élet tisztelete iránti akarátnak, felismeri egységét minden élőlényvel, egynek érzi magát minden étellel. „Mindenütt, ahol életet látsz — mondja Schweitzer —, te magad vagy.“⁷

Az élet tiszteletének felismerésére csak az ember juthat el, a természet nem ismeri ezt az alapelvet, sőt végtelen sok formában életet hoz létre, és azt könyörtelenül megsemmisíti.⁸

Schweitzer etikája egyet jelent az élet tiszteletével: ez az erkölcsiség kezdete és alapja, az összes vallásos érzések, erkölcsi normák mind belőle következnek. Az élet iránti tisztelet Jézus sajátja.⁹ a kereszténység alapvető része. Ennek alapján határozza meg Schweitzer az erkölcsi jó és rossz fogalmát. Jó az, ami az életet megtartja, támogatja, védelmezi, fejleszti; rossz az, ami az életet akadályozza, elnyomja, megkárosítja, elpusztítja.¹⁰

Az élet megőrzése erkölcsi kötelesség. Az ember akkor erkölcsös, ha az élet iránti tiszteletet — a növényi és állati életet éppúgy, mint az emberi életet — megéli és törekszik a lehetőségekhez képest segítséget nyújtani minden szenvedő életnek, ezáltal minél több örömet fakasztani. Akiben az élet tisztelete nem tudatosult és nem élte meg, annak csak egy felszínes, felületesen elsajátított erkölcsisége van, amit könnyen elveszíthet, mert nem az övé.¹¹

Az élet iránti tiszteletben adva van az élet- és világigenlés, mely nem engedi meg az embernek, hogy a világ iránti érdeklődését feladja, hanem állandóan ösztönzi, hogy cselekvőleg vegyen részt az életben, érezze felelősnek magát az életért és a saját életéért. Ezáltal az ember valójában az egyetemes életakaratot — az Isten akaratát tölti be.

Az ember felelősége az élet iránt határtalan. Tilos fájdalmat és halált okozni bármilyen élőlénynek. Ezt a parancsot gyakran nem tartjuk be, pl. amikor a virágot könnyelműen leszakítjuk, a bogarat meggondolatlanul eltáposzuk, az embernek szenvedést okozunk, életét felelőtlenül feláldozzuk.¹² Schweitzer elismeri, hogy ha mindent meg is próbálunk tenni a körülöttünk levő élet megőrzése érdekében, mégis annak egy részét kénytelenek vagyunk feláldozni, ha magasabb értékek követelik, amelyeknek az emberi élet alá van rendelve, vagy ha elkerülhetetlen szükség indokolja. Amikor arra kényszerülünk, hogy valamely teremtmény életét megszüntessük, azt mindig felelősséggel tehetjük és sohasem cselekedhetünk meggondolatlanul. Az élet tiszteletével kapcsolatban Schweitzer foglalkozott korunk egyik súlyos jelenségével: az élő világ — a levegő, a víz, a természet — növekvő szennyeződésével és károsodásával, az „ember önpusztító“ folyamatával. A hagyományos gondolkodással szemben hirdette, hogy az ember nem korlátlan ura a természetnek (vö. 1Móz 1,28), nem uralkodhatik zsarnok módjára felelőtlenül felette. Az ember felelős testvére a természetnek (vö. 1Móz 2,15) és óvnia kell annak épségét. Önmagunkat pusztítjuk, amikor természeti környezetünket, amelyben élünk, romboljuk. Nem létezhetünk az életen kívül, mi az élet vagyunk. Tudatosítanunk kell az ember felelőségét és helyre kell állítanunk harmonikus kapcsolatát az őt környező világgal.

Az étellel való közösségvállalás nem engedi, hogy közömbösek, meggondolatlanok és érzéketlenek legyünk egymás iránt, az élőlények iránt, hanem arra indít, hogy tegyünk meg mindent az élet megtartásáért és előhaladásáért. Ez az életforma biztosítja boldogságunkat.

3. Schweitzer nevét az élet iránti tisztelet elve tette világszerte ismertté. Etikájának van egy *második*, kevésbé ismert *alapelve*, mely 1896-ban fogalmazódott meg lelkében: „*boldogságodért adj valamit vissza embertársaidnak*“ — másszóval: az *ember szolgálata*. Ennek felismeréséről a következőkben emlékezik meg:

„Egyre jobban foglalkoztatott a gondolat, hogy milyen rendkívül boldogan tölthettem ifjúságom éveit. [...] Mind erősebben merült fel bennem a kérdés, szabad-e ezt magától értetődőnek felfognom? Így vált a boldogsághoz való jog kérdése nagy élményemmé. Ez társult a másikkal, ami már gyermekkorom óta foglalkoztatott: a körülöttünk levő világban látható sok szenvedés miatti meghatódottsághoz. A két élmény lassan összefonódott. Ezzel eldőlt életfelfogásom és sorsom is.“

„Egyre világosabbá vált előttem, hogy nincs jogom boldog ifjúságot, egészségemet, munkabírásomat, mint valami magától értetődőt elfogadnom. A boldogság érzéséből fokról fokra kialakult bennem Jézus tanításának megértése, hogy nem szabad életünket magunknak megtartani. Aki sok szépet kapott az életben, annak megfelelően sokat kell adnia. Akit elkerült a fájdalom, érezzen hivatást arra, hogy mások fájdalmát enyhítse. A fájdalomnak a világra nehezedő terhét mindannyiunknak hordoznunk kell [...]“

„Huszzonegy éves koromban végső döntésre jutottam. Teológus voltam és a pünkösdi szünetben [szüleimnél töltötte, Gönsbachban] elhatároztam, hogy harmincéves koromig a lelkeszi szolgálatnak, a tudománynak és zenének élek. Ezután, ha a tudományban és a művészetben elértem, amit célul kitűztem, az emberek közvetlen szolgálatára szentelem magam.“¹³

Schweitzer adós maradt második etikai alapelveinek részletes kifejtésével. Elégségesnek tartotta Jézusra hivatkozni, aki tanítványaira nemcsak az evangélium hirdetését bízta, hanem a gyógyítást, az emberek testi-lelki nyomorúságán való segítséget is (Mt 10. és 11. r.). Legfőbb etikai indokát az igazságosságban látta: az embernek erkölcsi kötelessége boldogságáért valamit visszaadni felebarátainak. Ugyanakkor a szenvedő embernek egyenesen joga van az őt megillető kárpótlásra embertársai boldogságából. Az igazságosság mellett, hálaik kifejezéseként, boldogságunkat a szerencsétlenek, a szenvedők iránti szolgálattal kell viszonzoznunk. „Ami jót teszel másnak — mondja Schweitzer —, azt tekintsd természetesnek, de amit veled tesznek, arra nézve soha ne mulaszd el, hogy hálát érezz és ezt juttasd is kifejezésre [...] A hála a jótett gyümölcse és örömet szerez, boldogsággal tölti el a jó cselekvőjét.“¹⁴

Az életcentrikus etika szigorú követelményeket támaszt a boldog emberrel szemben: „Boldog vagy, éppen azért felszólítlak, adj sokat önmagadból embertársaidnak. Mindazt, amiből többet kaptál, mint mások: egészségedből, javaidból, tehetségedből, sikeredből, boldog gyermekkorodból, meghitt családi életedből; nincs jogod, hogy ezeket csak a magadénak tekintsd. Ezeknek árát meg kell fizetned, és életed áldozataként más életeknek kell adnod.“¹⁵

Az ember szolgálatának elve nem engedi meg a tudósnak, hogy csak a tudománynak, a művésznak, hogy csak a művészetnek éljen. Azt sem engedi, hogy egyesek azt gondolják, miszerint hivatásbeli munkájukon kívül semmi kötelességük sincs a felebarát, a társadalom iránt.¹⁶ Ez az alapelv küldi Schweitzert Afrikába a betegek, elesettek, szenvedők gyógyítására. A segítségnyújtás mellett törekedett velük megértetni, hogy aki támogatást kap, annak magának is segítenie kell felebarátainak. Afrikai misszióját a „Gazdag és Lázár“ példázatával (Lk 16,19—31) szem-

léltette. „Mi gazdagok vagyunk, mert az orvostudomány haladásával sokat tudunk a betegségről és a fájdalomról, és megszámlálhatatlan eszközünk van azok legyőzésére [...] De ott künn a gyarmatokon, ott ül a nyomorult Lázár: a színes bennszülött nép, mely betegségtől és fájdalomtól szenved, még inkább, mint mi, és egyáltalán nem rendelkezik eszközökkel azok legyőzésére.“¹⁷

Schweitzer szerint az ember szolgálata egyike a leghatékonyabb eszközöknek az emberiséget megosztó faji, nyelvi, osztálybeli, vallási korlátok kiküszöbölésére és egzisztenciális kérdéseinek megoldására.

A mi életünk csak akkor éri el igazi értékét, amikor felismerjük Jézus tanításának igazságát: „Mert aki meg akarja menteni életét, az elveszti, aki pedig elveszti életét én értem, az megtalálja (Mt 16,26). Hogy milyen úton és mértékben áldozzuk fel életünk egy részét másokért, azt magának az embernek kell elhatároznia az adott körülmények függvényében.“¹⁸

4. Schweitzer személyiségét betöltötte, munkásságát meghatározta a humanizmus, az ember iránti önfeláldozó szeretet, melynek legmélyebb kifejezését a Hegyi beszédben (Mt 5—7.r.) és Pál apostol szeretetről szóló tanításában (1Kor 13.r.) találta meg. Szerinte a humanizmus be van írva emberségünkbe, végső ítéletünk mértéke is az ember valóságos szeretete ill. annak elmulasztása lesz.

Schweitzer igent mondott az emberre, aki gondolkodó lény, meglátja, ami lehetséges és előre látja, ami eljövendő; képes tettei következményeit felmérni, erőforrásait mozgósítani és lehetőségeit megvalósítani. Értelmével túlszárnyalja az anyagi világot.

Az ember jóra képes, több benne a jó és a szeretet, mint amennyi látható. Az eredeti bűn ismeretlen Jézus tanításában, nem tartozik a keresztény hit lényegéhez.¹⁹ A világban tapasztalható rossz egyfelől az ember szkepticizmusára és a gondolkodásban való önbizalmának elvesztésére vezethető vissza, másfelől arra, hogy az ember még nem kész, nem azonos magával, embersége még nem teljesedett ki. Az emberiség jövőjét illetően nem volt túlságosan optimista. Tudta, hogy társadalmi vagy kozmikus katasztrófa véget vethet minden életnek a földön, azonban nem volt pesszimista, életszemlélete optimista és reményt foglalt magában. Az embert jövőre beállított lénynek tartotta. Számára nincs más sors, mint amit önmaga készít magának lelke által.²⁰ „Minthogy az igazság és szellem erejében hiszek — mondja Schweitzer —, bízom az emberiség jövőjében.“

Az emberiség fennmaradása alkalmazkodást feltételez az erkölcsi törvényhez, mely olyan, mint a természeti törvény: saját kockázatunkra megsérthetjük, de meg nem változtathatjuk. Mi csak az erkölcsi törvény szerint, annak keretein belül élhetünk.

Schweitzer hitt az ember fejlődésében, melynek mércéje a tudásban és az ésszerűségben való gyarapodás, az embernek harmonikus együttműködése felebarátjával és az élet fenntartását szolgáló természeti folyamatok megfelelő felhasználása. A fejlődés nem mindig töretlen, visszaesések kísérik; nem lehet azt egyoldalúan anyagiakban keresni, hanem a lelki és erkölcsi tényezők kibontakoztatásában. Automatikus fejlődés

nincs, tőlünk függ, hogy ki mennyit vállal és hogyan küzd érte személyes hozzájárulásával — munkájával, erőfeszítésével, áldozatával.

A fejlődésben a gondolat és cselekedet egymást kiegészítik; nem az számít, hogy valaki mit hitt, hanem az, hogy mit cselekedett. Schweitzer szerint a szavak fontosak, de sohasem annyira, mint a tettek. Nem elég a szeretetről, testvériségről, emberieségről beszélni, arról könyvet írni, hanem cselekvésre is szükség van. A cselekedetnek elsőbbsége van, mert „Kezdetben a tett volt“ (Goethe). Az erkölcsös embert mindenekelőtt cselekedetei tehetik hihetővé és hitelessé a világ előtt; az ember legyen aktív színész az élet színpadán és ne passzív néző, szemlélő. „Apám az az ember volt“, mondja leánya, Rhena Schweitzer Miller, „aki elhatározta, hogy életét a maga bizonyosságává teszi, hogy hitéről ne csak beszéljen, hanem azt meg is valósítsa“. ²¹ Korunkban alig akad még egy olyan személy, mint Schweitzer, akinél a szó és cselekedet ilyen mértékben fedné egymást.

Schweitzer élet- és viláigigenléséből következett, hogy egész életében küzdött a békéért, mert tisztelte az életet és szerette az embert. „Amint a hullám nem különülhet el az óceán tömegének mozgásától, én sem zárkozhatom be saját életem keretei közé, részt kell vennem a körülöttem zajló életben“ — hirdette. Gyermekkorának egy rendkívüli élménye tudatosította lelkében a „Ne ölj!“ parancsot.

„Hét- vagy nyolcéves koromban nagy élményben volt részem. Pajtásommal, Heinrich Brasch-al gumicsuzlit csináltunk [...]. Tavasz volt, húsvét közelgett. Egy vasárnap reggel pajtásom így szólt hozzám: gyere, kimegyünk a szőlőhegyre és madarakat lövünk. Ez a hívás iszonyatos volt számomra, de nem mertem ellentmondani, mert féltem, hogy kinevet. Eljutottunk egy még csupasz fa közelébe, amelyen a madarak — tőlünk mit sem tartva — vidáman énekelve köszöntötték a reggelt. Vadászó indián módjára lapulva pajtásom egy követ tett a csuzli bőrtartójába és megfeszítette a gumit. Parancsolóan nézett reám és én — szörnyű lelkiismeretfurdalások közepette — hasonlóképpen cselekedtem, de magamban megfogadtam, hogy szándékosan mellé fogok löni. Ebben a pillanatban megszólalt a templomi harangszó, belecsendült a napsütésbe és a madarak énekébe... Számomra olyan volt, mint egy égi szózat. Eldobtam a csuzlimat, a madarakat szétrebentettem, azok elrepültek, most már biztonságban voltak pajtásom csuzlijával szemben is, én pedig hazaszaladtam. És azóta valahányszor, húsvét közeledtével, amikor a harangszó a tavaszi napsütésben, a még csupasz fák között cseng-bong, meghatódva és hálás szívvel gondolok arra, miként zengte el annak idején ez a harangszó a szívemben a „Ne ölj!“ parancsolatát.“ ²²

Ifjúkorában kristályosodott ki Schweitzer meggyőződése, hogy nem szabad ölni vagy fájdalmat okozni embertársainknak és a velünk együtt élő lényeknek. Ebből következett, hogy ő határozott nemet mondott a háborúra; kiállott és küzdött a háború embertelensége, az atomfegyverek és a nukleáris fegyverek ellen olyan időben, amikor a világ el volt ragadtatva a technikai fejlődéstől, és keveset törődött annak végzetes következményeivel.

A háború fő okát az ember szellemi fejletlenségében, elmaradt, primitív gondolkodásában látta. Az ember felsőbbrendű lett, de értelme

végzetes tökéletlenségben szenved. Nem emelkedett fel arra a fokra, amely megfelelné a felsőbbrendű ember hatalmának.

Tudományosan megalapozott, meggyőző erejű kiáltványokban hívta fel az emberiség figyelmét az atomháború veszedelmére. Hangsúlyozta, hogy a háború és a béke a lét és nemlét kérdését jelenti. Az atomháborúban ugyanis „nincs sem győzelem, sem vereség. Az atombombák és rakéták mindkét félre csak vést és pusztulást hoznak. Egyszerűen állandó-sul a megsemmisülés.“²³ Az ember csak úgy építhet emberségesebb világot, ha megteremti és megőrzi a békét.

A békéért folytatott erőfeszítéseinek elismerése volt 1953-ban a „Béke Nobel-díj“, melynek átvételekor (1954-ben) tartott beszédében többek között ezeket mondotta: „Minden nép, primitívek és félprimitívek is magukban hordják a humanizálás lehetőségét [. . .] Célunk az, hogy a jövőben ne háborúval oldjuk meg a népek közötti vitás kérdéseket, hanem békés úton. Csak egy eddig még el nem képzelhető általános, minden népet átformáló szellemi fejlődés révén juthatunk el odáig“.

A ma emberének nincs égetőbb problémája, mint az, hogy vajon az emberiség vagy az embertelenség fog-e uralkodni az emberiség életében. Az emberiség reményteljes perspektívákat tár fel és biztosít számunkra, ezzel szemben az embertelenség csak rombol, szenvedést és halált okoz.

A béke megvalósítására irányuló vállalkozás végső kimenetelét Schweitzer derűlátóan ítéli meg. Hiszi, hogy az ember képes győzelemre vinni a humánus ügyét. Ennek érdekében az emberközi kapcsolatokat humanizálni, az egyénnek társadalmasodnia és a társadalomnak emberiesednie kell. Tudatában van annak, hogy „mindaz, amit megtehetünk, összehasonlítva azzal, amit meg kellett volna cselekednünk, csupán egy csepp a tengerben, de ez adja meg életünk egyedüli értelmét.“²⁴ Schweitzer humanizmusának ez a konkluziója.

Ha vannak is vitatható pontjai, Schweitzer az etika terén maradandót alkotott. Mint etikus ma is eszméltet, elősegíti a gondolkodás és szellem megújulását, erősíti a keresztény ember erkölcsi felelősségtudatát. Életművében nem csak az a fontos, amit embertársaiért tett, hanem amit felebarátai tettek és tesznek élete és tanítása hatására.

Schweitzernek helye és küldetése van a ma világában. Neve a kereszténység 20. századi történetében fogalommá, személye pedig az élet iránti tisztelet és emberszolgálat jelképévé vált. Élete és munkássága meggyőző példája annak, hogy mit tehet a vallás és az erkölcs az ember életében.

JEGYZETEK

¹ Von Reimarus zu Wrede. 1906, majd ennek átdolgozásaként a *Die Geschichte der Leben—Jesu Forschung*. 1913. Angolra fordította W. Montgomery *The Quest of the Historic Jesus* címen, London 1910.

² J. S. Bach, *le Musicien—Poète*. Paris 1905. Német nyelven, kibővítve 1908-ban jelent meg Lipcsében, Angolra fordította E. Newman *Johan Sebastian Bach* címen, London 1938.

- ³ Radio Cologne: *Albert Schweitzer Speaks*. 1932. 4.
- ⁴ *Reich Gottes und Christentum*. Tübingen 1967. 89, 94.
- ⁵ *Civilization and Ethics*. Angolra fordította J. Naish. London 1923. XVI.
- ⁶ *Out of my Life and Thought*. Fordította G. T. Campion. New York 1948; 185.
- ⁷ *The Ethics of Reverence for Life*. New York. 237.
- ⁸ *Was sollen wir tun?* Heidelberg 1986. 30—31.
- ⁹ *Civilization and Ethics*. London 1923. 258.
- ¹⁰ *Uo.* 254.
- ¹¹ *Was sollen wir tun?* Heidelberg 1986. 26
- ¹² *Uo.* 26.
- ¹³ *Memoirs of Childhood and Youth*. Angolra fordította C. T. Campion. New York 1931. 185. Magyarra fordította Zsigmond Gyula: *Gyermekkorom és ifjúságom emlékeiből* cimen. 1979. 45—46.
- ¹⁴ *Uo.* 49.; *Was sollen wir tun?* 123—132.
- ¹⁵ *Civilization and Ethics*. London 1923. 267.
- ¹⁶ *Uo.* 269.
- ¹⁷ *On the Edge of the Primeval Forest*. Angolra fordította C. T. Campion. New York 1948. 1.
- ¹⁸ *Civilization and Ethics*. London 1923. 267, 269.
- ¹⁹ *Reich Gottes und Christentum*. Tübingen 1967. 98.
- ²⁰ *Out of my Life and Thought*. New York. 1931. 201.
- ²¹ Miller, S. Rhena: *My Father Albert Schweitzer*. Uniquet, Berkeley 1975. 37—40.
- ²² *Gyermekkorom és ifjúságom emlékeiből*. 1979. 28.
- ²³ *Friede oder Atomkrieg. Drei Apelle vom 28. 29. und 30 April 1958*. München 1958.
- ²⁴ *Was sollen wir tun?* Heidelberg 1986. 173—174.

MAX ULRICH BALSIGER

SCHWEITZER ALBERT MISZTICIZMUSA*

Schweitzer Albert élete során a miszticizmussal kapcsolatban a legkülönbözőbb összefüggésekben nyilatkozott, beleértve azokat az eddig még nyilvánosságra nem került szövegeket és feljegyzéseket is, amelyek-

* A Bad Boll-i IARF teológiai konferencián elhangzott előadás; németből fordította dr. Kovács Lajos.